

Posztszocialista kapitalizmus

Bevezetés

Az 1989-et követő két évtizedben a kelet-közép európai országok (KKE)¹ piaccgazdasággá és liberális demokráciává alakultak át, valamint tagjai lettek a Nyugat két nagy védőernyőjének, a NATO-nak és az Európai Uniónak. Radikális volt mind a gazdasági, mind pedig a politikai átalakulás, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a szocializmusból a kapitalizmusba történő átalakulás precedens nélküli a világtörténelemben. A kapitalizmus (endogén) kialakulásáról és fejlődéséről Európában igen tekintélyes mennyiségű történeti munka született (lásd például Hilton 1978; Thompson 1968; Landes 1966; Holton 1985), és a függőségi elmélet (dependencia-elmélet) bukását, valamint az „imperializmus” marginalizálódását és a „globalizáció” felemelkedését megelőzően a politikai közgazdászok is nagy figyelmet fordítottak az „alulfejlett” területek kívülről vezérelt integrációjára, valamint az egykori gyarmati területek beolvadására a globális gazdasági rendszerekbe.² De kapitalizmust építeni olyan fejlett régiókban, amelyek megszilárdult társadalmi-gazdasági struktúrákkal rendelkeztek, elvetették a magántulajdont és magát a piaci logikát, és politikai berendezkedésük évtizedekig állított alternatívát a kapitalista Nyugat elé – nos, ez nem volt más, mint ugrás az ismeretlenbe. Az alábbi elemzésben megkísérlem nyomon követni ennek a posztszocialista kapitalizmusnak az eredetét és rámutatni megkülönböztető sajátosságaira. Megközelítésem empirikus, de felfogásában nem empirista. Elméletileg az alábbi, aligha vitatható axiómákból indulok ki: ami kialakult a posztszocialista Kelet-Európában, az a kapitalizmus egy formája; ez a kapitalizmus történetileg egyedi formája, mert akárhogy is hívjuk az 1945 és 1989 közötti időszakot (szocializmus, államszocializmus, államkapitalizmus, eltorzult munkásállam), ebből a társadalmi-gazdasági formációból (amelynek jellemzői a központosított gazdaságirányítás valamint a gazdaság 90 százalékos állami tulajdona, amely magába foglalja a termelőeszközök, az elosztás és a csere állami tulajdonát) nem történt még hasonló átmenet a kapitalizmusba; és ezért elméletileg hasznos rámutatni speciális vonásaira.

A kelet-európai posztszocialista kapitalista demokráciának négy tűzpróbát kellett kiállnia, vagy úgy is mondhatjuk, hogy négy komoly ellenerő

hatott e demokráciák sikere ellen. Az első tényező a szocialista örökség, amely rányomta bélyegét a társadalmi, kulturális és gazdasági szférákra. A második hasonlóképpen a szocialista múlt része volt, de nagyrészt az örökség ellen dolgozott: ezek azok az új politikai elitiek, amelyek a késő-szocialista időszakban sokat tettek azért, hogy lebontsák a régi rendszert, és felépítsék az új, poszt-szocialista politikai struktúrákat. A harmadik tényező a nagy nemzetközi politikai szereplők stratégiai irányvonala, kisebb mértékben a NATO-é, különösen pedig az Európai Unióé (EU); míg a negyedik szintén nemzetközileg operált, de tisztán gazdasági síkon: a többnyire, de nem kizárólagosan Nyugat-Európában székelő multinacionális vállalatok (MNV). Ez a négy erő együttesen, bár különböző módon alakította a poszt-szocialista gazdaságot (első rész) és társadalmat (második rész), amelyet tanulmányomban tárgyalok.

*Első rész: Piacgazdaságok (poszt-szocialista jellemzőkkel)*³

A szocializmus gazdasági örökségének három jellemzője határozta meg, hogyan zajlott le a privatizáció sokat vitatott folyamata, ami nélkül pedig nincs kapitalista gazdaság. Az első mindjárt az, hogy nem volt olyan piac, ami egyetemes értékmérőül szolgálhatott volna; a negyvenéves kísérlet egy olyan gazdaság létrehozására, amely a társadalmilag szükséges munka és idő bonyolult kalkulációján alapul, elkerülhetetlenné és megoldhatatlanná tette a vállalatok felül- vagy alulértékeléséről folytatott vitákat. A második gondot az jelentette, hogy a hazai megtakarítások igen alacsonyak voltak a vásárlásokhoz, végül a harmadikat az, hogy a szocialista gazdaság „ha áraiban nem is, de minőségében versenyképtelen volt a nemzetközi piacokon” (Martin 1999, 86). A szocialista gazdaságokat a rugalmatlan, egyedi igényekhez alkalmazkodni nem tudó, tömegtermelésre alapozott, állami tulajdonú nagyvállalatok túlsúlya jellemezte, amelyek nemzetközi szemmel nézve nem is voltak olyan nagyok, és semmiképpen nem voltak multinacionálisak. Miután negyven évig működtek olyan gazdasági környezetben, ahol az árak nem tükrözték a lehetőség-költségeket (Boltho 1971, 65), nem alakult ki totális faktor-produktivitás (Swain 1988, 202–204), a vezetők pedig inkább arra kaptak ösztönzést, hogy a régi technológiát vigyék tovább, ahelyett, hogy akár kockázatot vállalva is újítsanak és kísérletezzenek, ezek a vállalatok bizony meglehetősen kétes értéket képviseltek a XX. század utolsó évtizedének nemzetközi piacán. (Lásd például Hughes – Hare 1991, 80.)

A fenti három tényező együtt eleve meglehetősen bizonytalan és zavaros háttérrel adott a privatizációnak. Mandelstam (1993, 6) úgy jellemezte ezt a helyzetet, hogy „érték nélküli javakat adnak el tőke nélküli vásárlóknak”. De volt egy negyedik meghatározó tényező is a szocializmus gazdasági örökségében: az iparra fektetett, aránytalanul nagy hangsúly. Gyengék voltak vagy pedig teljes egészében hiányoztak

azok a szektorok, amelyek a posztindusztriális nyugati gazdaságok húzó ágazatait alkották. Ezért tehát a posztszocialista hiánygazdaságok (gondolok itt elsősorban a szolgáltató és a kereskedelmi szektorok gyengeségére) különösen alkalmas vadászterületnek ígérkeztek a fejlett kapitalista országok számára, kínáljanak egyébként akármilyen rossz befektetési lehetőséget a leépítésre váró szocialista nagyvállalatok, különösen a nehéziparban és a bányászatban, aminek a fejlesztésére a szocializmus egykor annyit áldozott. Meg kell említenünk az erőltetett iparosítás másik sajátosságát: az alururbanizáltságot, amelynek eredményeképpen kialakult egy Nyugat-Európában szokatlanul nagy, döntően falusi proletariátus (Konrád – Szelényi 1974; Kideckel 1993, 63–64; Swain 1994, 30–32).

Az 1990-es évek elején heves viták folytak a politikusok és tudósok között arról, hogy melyik a privatizáció legjobb mechanizmusa, valamint mi a jobb, a „sokkterápia” relatív előnyei, amelyeket sokan hangsúlyoztak, vagy inkább a „fokozatosság”. A radikális reformerek az előbbi pártolták, a menedzserek és államhivatalnokok inkább az utóbbit. De az elmúlt két évtized perspektívájából azt mondhatjuk, hogy a szocialista örökség meghatározóbbnak bizonyult, mint a korai posztszocialista hatalmi elitek politikája.⁴ Gyorsan felhagytak a „sokkterápiával”, miután a „sokk” következményei társadalmilag elfogadhatatlannak bizonyultak az egyes országokban.⁵ Ráadásul az egyes privatizációs technikák nem befolyásolták komolyan a hosszú távú kimenetelt. A hazai megtakarítások hiánya és az eladásra kínált vállalatok alacsony nemzetközi vonzereje együttesen azt eredményezték, hogy a legtöbb cég olcsón kelt el (akárhogyan számoljuk is az értékét), és általában az alkalmazottak és a menedzserek tulajdonába került (mert csak nekik volt érdekük, hogy a vállalat fennmaradjon).⁶ A nemzetközi befektetők kicsemegézték a legértékesebb „koronaékszereket”, amelyeknek volt nemzetközi reputációjuk, mint például a Škodát, a Tungsramot, vagy pedig azokat a cégeket, amelyek a piac monopoliumát kínálták a szerencséseknak, mint a dohány- és élelmiszeripar (Radice 1995, 296); később pedig továbbléptek a biztos hozamot ígérő közművek, valamint a bank- és pénzügyi szektorok felé, amelyek gyakorlatilag „szűz területet” jelentettek a KKE-országokban.

A privatizációt követte a szocialista gyáripar gyors leépítése, a dezindusztrializáció és a tömeges munkanélküliség. Egy kelet-ázsiai típusú megoldást, amely megőrizhette volna a KGST egységes piacát, és megvédhette volna – legalábbis ideiglenesen – az egykori tagországok iparát,⁷ gyakorlatilag kizárt a KKE-országok állandó politikai torzskoldása és rivalizálása. Mindezen tényezők szerencsétlen együttese súlyos gazdasági recesszióhoz vezetett az egész régióban, amely csaknem egy évtizedig tartott még a fejlettebb területeken is, és jóval tovább mint egy évtizedig a történetileg kevésbé fejlett KKE-államokban.

1. táblázat: Gazdasági teljesítmény 1989–2009

	GDP 1989=100			A privát szektor részese- dése a GDP-ből (%)		
	1995	1998	2009*	1995	1998	2009
Bulgária	76	66	108	45	65	75
Cseh Köztársaság	85	93	135	70	75	80
Magyarország	86	95	127	60	80	80
Lengyelország	99	117	181	60	65	75
Románia	84	78	117	55	60	70
Szlovákia	84	99	156	60	75	80

Forrás: EBRD Economic Analyses and Forecasts, <http://www.ebrd.com/pages/research/analysis/forecasts.shtml>, (Letöltve: 2010. június.)

*becslés

Mindazonáltal, ahogyan az 1. táblázatból kiolvashatjuk, a magán-szektor jelentősen nőtt az első posztszocialista évtizedben; különösen az új vállalkozások számában tapasztalunk gyors növekedést. Estrin leszögezi (1994b, 13): „A vállalkozások döntő többségét és az új munka-lehetőségeket – az utóbbit tekintve talán Csehszlovákia és Magyarország kivételével – az újonnan alakult cégek adták, elsősorban a szolgáltató-ipari szektor kisvállalkozásaiban, az építőiparban, a közlekedésben és a kiskereskedelemben.” Az ENSZ szintén megállapította, hogy az 1990-es évek közepén igen nagy lendülettel folyt a magáncégek alapítása (UN/ECE 1995, 72). Johnson és Loveman (1995, 8–9, 134–135) az újonnan kialakuló magánszektorban tulajdonítja Lengyelország kezdeti gazdasági sikereit, Kostova pedig (2000, 199) Bulgáriában dokumentálja az „alulról” kezdeményezett magáncégek elszaporodását. Megjegyezzük, hogy Estrin kezdeti fenntartásait Magyarországgal kapcsolatban nem igazolták a későbbi számok. Laki (2008, 124–125) adatai szerint 1989 és 1993 között az egyéni vállalkozások száma megduplázódott, míg a korlátolt felelősségű társaságoké megnégyszereződött. Az utóbbi 2005-re ismét háromszorosára nőtt, miközben az előbbi inkább stagnált.

Az EU volt a harmadik döntő tényező a posztszocialista kapitalizmus formációjának kialakításában. A politikai szférában játszotta a legnagyobb szerepet, de a szűken értelmezett gazdasági életre is volt befolyása. Érdeemes itt idézni az EU-szeptikusok véleményét, akik szerint az EU-csatlakozási tárgyalások olyan fórumot biztosítottak, ahol a tagországok kormányai garantálták saját nemzeti gazdasági védenek érdekeit (Baun 2000, 213). A társulási egyezségek, amelyeket úgy reklámoztak, mint az EU segélycsomagját a régió számára, valójában a nyugati vállalatokat juttatták előnyökhöz: míg a tarifamódosítások az új tagországoknak ked-

veztek, addig a régi tagországok tarifán kívüli terhei érvényben maradtak. Ennek hatására 1989 és 1994 között megháromszorozódott az EU-export a régióba (Gowan 1995, 25–28; Pollert 1999, 86; Martin 1999, 134). A vállalatok többsége (legyen akár állami tulajdonú, akár privatizált) úgy reagált a KGST-piac összeomlására és a kereskedelem liberalizálására, hogy megpróbált új piacokat keresni a már létező termékeik számára. Az új termékek kifejlesztését kezdetben az is meggátolta, hogy nem volt elegendő tőkeerejük. A liberalizált piacokon azonban hasztalan próbáltak meg olyan termékeket eladni, amelyek nemzetközileg nem voltak versenyképesek. Mivel az ajánlott neoliberais recept az volt, hogy az államnak ki kell vonulnia a gazdaságból, nem volt mód a bajba jutott vállalatok megmentésére, amelyek menthetetlenül belecsúsztak az adósságcspadba és a fizetési képtelenségbe. És valóban, a vállalatközi eladósodás 1991-ben a GDP 50 százalékát tette ki (Martin 1999, 84–95). Az EU bátorításával a „nyugati cégek akkor rohamozták meg a KKE-piacokat, amikor a helyi vállalatok a legkevésbé sem voltak képesek a hatékony védekezésre” (Martin 1999, 134).

Az irodalomban felvetik, hogy a nyugat-európai MNV-k megjelenése a régióban egybeesett egy olyan időszakkal, amikor az észak-amerikai vállalatok a termelést kihelyezték az olcsó munkabéru és rugalmasabb munkaerőpiacra rendelkező latin-amerikai országokba, a japánok pedig Kelet-Ázsiába (Berend 2009, 117; Kurz – Wittke 1998, 63–64). A munkabérek az átalakulás kezdetén valóban mindössze az EU-s bérek 7 százalékára rúgtak, és 2001-re is csak 15 százalékra nőttek,⁸ és az is igaz, hogy a szocialista gazdaságokban figyelemreméltóan lazák a munkavédelmi, a biztonsági és a környezetvédelmi előírások. De a nyugat-európai vállalatokat legalább ennyire vonzották a piacok. Dyker (2004, 358) arra a következtetésre jut, hogy „a külföldi befektetőket jobban érdekelték a piacok, mint a termelési tényezők”, és Martin is úgy látja (1999, 142), hogy a régió elsősorban mint piac keltette fel a nyugati vállalatok figyelmét. (Lásd még Pollert 1999, 112–116; Radice 1995, 294.) Az elmúlt két évtizedben Kína lett nemcsak Japán, hanem „az egész világ olcsó műhelye”, de a KKE gyengén fejlett fogyasztói ipara, fejletlen infrastruktúrája és hiányzó pénzügyi szektora kitűnő piaci lehetőséget kínált a nyugat-európai vagy egyéb székhelyű MNV-k számára, különösen az élelmiszeriparban, a kiskereskedelemben, a médiában, a telekommunikációban és a bankszektorban (Berend 2009, 118–120).⁹

Az 1990-es évek közepén a Világbank megállapítása szerint „csak szerény mennyiségű tőke áramlott” a régióba (Martin 1999, 138). De ahogy nőttek az EU-tagság esélyei, úgy nőtt az esély arra, hogy megszűnnek a tulajdonjog és az átláthatóság még fennálló bizonytalanságai, és egységes lesz az adószabályozás. Ezek a hiányosságok, valamint a késlekedés, hogy végrehajtsák a Svejnar (2002, 5) által „második típusúnak” nevezett reformokat („olyan törvénykezés, szabályozás és

intézményrendszer kialakítása, amely biztosítja egy sikeres piacorientált gazdaság környezeti feltételeit”), sokáig távol tartották a befektetőket a régiótól. Az EU-tagság és a hozzá kapcsolt feltételek hatására az „alacsony elkötelezettségű stratégiákból” (egyszerű marketing) olyan „magas elkötelezettségű stratégiák” lettek, mint a közös vállalkozások és saját tulajdonú leányvállalatok (Martin 1999, 132–152). Az ezredfordulóra Lengyelországban és a Cseh Köztársaságban külföldi vállalatok foglalkoztatták a népesség legalább 27 százalékát, emellett ők adták a befektetés 53 százalékát, az eladások 42 százalékát és az ipari export 59 százalékát. Legalább ezen arányok fele érvényes Magyarországra (Berend 2009, 115). 2008-ra a hat KKE-országban a teljes banki szektor külföldi részesedése 76,5 (Lengyelország) és 99,2 (Szlovákia) százalék között váltakozott. (EBRD Strukturális Változások...)

Noha a külföldi befektetések némelyike a kelet-európai cégek számára is lehetőséget adott a „kiegészítő specializálódásra” és a technikai fejlődésre (Berend 2009, 124; Kurz – Wittke 1998, 65), utóbbiak szerint (1998, 77–78) a fejlődés fő hajtóereje a nyugat-európai vállalatokhoz való strukturális alkalmazkodás; egy, a közép-európai autóparról készült tanulmány pedig megállapítja, hogy a régió „egyre inkább függ a külső erőktől” (Sadler 2003, 116). Dyker (2004, 12) megkérdőjelezi az ilyen befektetések hasznát a régió számára, megjegyezve, hogy „a legfejlettebb átmeneti gazdaságok is küszködnek azzal, hogyan hozzanak létre saját tulajdonú ellátó szektort”. Mind a függőséget, mind pedig a felajánlott lehetőségeket jól tükrözi az IBM magyarországi befektetési profiljának átalakulása. 1994-ben az IBM alapított egy 4000 fős merevlemez-gyártó vállalatot Nyugat-Magyarországon, amit 2002-ben bezárt, és a számítógépes szolgáltatásokat vette célba. 2008-ban 800 szolgáltatói állást kínált fel a régi telephelyen, és csaknem kétszer annyit a cég új, budapesti irodáiban.¹⁰

A közgazdasági *mainstream* irodalom szerint a kis-és középvállalkozások (KKV) központi jelentőségük az átmenet sikere szempontjából, mert elősegítik a foglalkoztatást, és erősítik a gazdaságban az újítást és a rugalmasságot. A KKE-országokban elsősorban olyan szektorokban találjuk meg őket, ahol a szocialista gazdaság gyenge volt. Fejlődésüket azonban a kutatók, Dallago és McIntyre, és az EBRD sem találja kielégítőnek. Egyes országokban a szektor kicsi maradt; máshol, mint Lengyelországban és Magyarországon, kiterjedtebb volt, de piaci résekben működött, és nem volt versenyképes. A KKV-k a személyes szolgáltatásokban és az építőiparban koncentráltak, ahol gyorsan megtérültek a befektetések, az indulás pedig nem igényelt nagy tőkét (Dallago – McIntyre 2003, 206, 210). Dallago és McIntyre így jellemzi a KKV-ket: „koncentráció a kereskedelemben (különösen a kiskereskedelemben), idegenkedés a befektetéstől és a növekedéstől, a befektetések gyors megtérülésének hajszolása, munkaigényes és hagyományos technológiák alkalmazása, és nemritkán a fekete gazdaságban folytatott tevékenység vagy kapcsó-

lat a fekete gazdasággal” (2003, 214). (Lásd még Glinkina 2003, 62.) Richard Scase (2003) megkülönbözteti a vállalkozói és a tulajdonosi „szellemet”; nézete szerint az utóbbi jellemző a poszt szocialista KKV-kre: nyereség-hajhászás hosszú távú felhalmozás nélkül, a javak személyes fogyasztásra vagy kereskedelemre való felhasználása. Ráadásul a vállalkozások maguk is nagyon kicsik. Az átmeneti gazdaságok KKV-inek 90–96 százaléka volt „mikrovállalkozás” (0–9 fő alkalmazott), és az egy személyes vállalkozások aránya (20 százalék) is kétszerese az OECD átlagnak, bár alacsonyabb, mint Latin-Amerikában és Ázsiában (Glinkina 2003, 59). Ezek a KKV-k a gazdaság relatíve kis szektorát teszik ki. Dyker megállapítja (2004, 309), hogy a 100 főig terjedő vállalkozások a régió legtöbb országában csak a foglalkoztatottak 10 százalékát alkalmazzák (ez 20 százalék Lengyelországban és Magyarországon), míg az EU-ban ez az arány 50 százalék.

Talán a mezőgazdasági szektor az, ahol a leginkább megmutatkozik a poszt szocialista kapitalizmus poszt szocialista jellege; ámbár éppen a mezőgazdaság volt az a szektor, amelyre az EU alapvető és szerencsétlen módon torzító hatást gyakorolt. A szocialista mezőgazdaság kettős szerkezete (nagy kiterjedésű termelőszövetkezeti földek és a háztáji kis földek) a poszt szocialista magántulajdonosi korszakban is fennmaradt, ahogyan ezt számos tanulmány igazolja. (Lásd például Swain 1999; Sarris et al. 1999; Pouliquen 2001; Ciaian – Swinnen 2006, 813; Gorton et al. 2009.) A nem-földjavak olyan gazdaságokba koncentráálódtak, amelyeket az egyes országokban eltérő arányokban birtokoltak egyének, cégek vagy szövetkezetek; ezek többsége nyugat-európai szinten működött. A földtulajdon azonban apró (nemegyszer névleges) kis parcellákra oszlott, számtalan kis törpebirtokossal, akik 1992-ben *de facto* és *de jure* tulajdonjogot kaptak. A falvakban élők közül többen műveltek földet kizárólag önellátásra. A városi munkanélküliek és a régió alulurbanizáltsága folytán létrejött nagy bevándorló munkásréteg hasonlóképpen rákényszerült arra, hogy az önellátó gazdálkodással próbáljon szerencsét; sok új „földbirtokost” Lengyelországban és Romániában pedig egyenesen rákényszerítettek a körülmények, mert nem voltak jogosultak munkanélküli segélyre, amennyiben volt földtulajdonuk (Swain – Vincze 2001, 176; Borowicz 1996, 20). De a legtöbb földet azok a kis létszámú nagy gazdaságok bérlik, amelyek az élelmiszer legnagyobb részét megtermelik (Swain 2004, 212–219), és úgy tűnt, hogy a termelők nem panaszkodnak az ilyen földpiaci „szabálytalanságokra”, amiket általában a magas tranzakciós költségeknek (közös tulajdon, a szakértelem és a jogok aszimmetrikus megoszlása a tulajdonosok és a bérlők között) és a tökéletlen versenynek tulajdonítanak (Ciaian – Swinnen 2006, 799–802). (Lásd még Lerman 2001, 100; 2004, 181.) Vannak, akik úgy gondolják, hogy akkor lendül majd fel a földpiac, ha a nem-rezidens külföldiek is vásárolhatnak földet (néhány év múlva megszűnnek majd a korlátozások). (A kérdés biztonsági oldaláról lásd Tesser 2004.) De

ez nem magyarázza meg, hogy miért nem alakultak ki hazai földpiacok az elmúlt húsz évben; és a földvásárlás korlátozása nem tartotta távol a külföldi befektetőket a kelet-európai mezőgazdaságtól, legalábbis Magyarországon semmiképpen sem, ahol magasabb tőkeintenzitással voltak jelen, mint hazai szomszédjaik. (Lásd Biró adatait 2010, 29, 37.) A gazdálkodás ezen szokatlan struktúrája kiemeli az EU Közös Agrárpolitikájának (KAP) torzító hatásait. A KAP kritikusai szerint az arányszabály az, hogy a segélyek 80 százaléka a gazdák 20 százalékaéhoz vándorol (Grant 1977, 77). Egy friss magyar kutatás szerint a segélyek 70 százaléka gazdagította a gazdák mindössze 7 százalékát (Biró 2010, 77), a romániai adatok pedig ennél is erősebb aránytalanságokat tükröznek, a gazdaságok 0,5 százaléka jogosult a segélyek 21 százalékára (Gorton et al. 2009, 1313). A „farmsubsidy.org” szervezet jelentése szerint 2008-ban a segélyezették felső tíz százaléka kapta a segélyek 75 százalékát a Cseh Köztársaságban. Ez az arány 87 százalék volt Szlovákiában, miközben csak 42 százalék Lengyelországban (hasonlóan Dániához és középponton Franciaország és Németország között). (<http://farmsubsidy.org/>, letöltve: 2010. június.) Ugyanakkor nem alkalmaztak olyan vidékfejlesztő stratégiákat, amelyek a falusi szegénységet részesítették volna előnyben (Gorton et al. 2009, 1310; Swain 2004, 211).

Második rész: Kapitalista társadalom (posztoszocialista jellemzőkkel)

Az EU és az MNV-k közvetlen hatása kevésbé feltűnő, ha szemügyre vesszük a posztoszocialista kapitalizmus által létrehozott társadalmi struktúrákat, amelyek kialakulásában fontos szerepet játszott a szocializmus társadalmi és kulturális öröksége. Ebben a részben először is számba veszem a kapitalista gazdaság motorjának – a tőkének és a munkának – társadalmi jellemzőit, majd pedig rátérek a jövedelem, az etnikum és a társadalmi nem által strukturált társadalmi egyenlőtlenségek tárgyalására.

Ami a tőkét és a munkát illeti, a szocialista örökség két olyan eleme bizonyult nagyon meghatározónak, ami tulajdonképpen nem más, mint a piaci nyomás hiányának két oldala. Az érem egyik oldala az a sajátosság volt, hogy a szocializmus a burzsoázia helyett kialakított egy „szolgáló osztályt” (Goldthorpe 1980, 40), vagyis egy magasan képzett szakemberekből álló, ugyanakkor vállalkozók nélküli középosztályt. Ezt a szolgáló osztályt összetartotta egy közös, meglehetősen konvencionális polgári kultúra, emellett tagjai szoros személyes kapcsolatokat alakítottak ki, részben az általános társadalmi hálózatokon keresztül, részben pedig a párttagság révén. (A párt által kialakított hálózatokról lásd: Róna-Tas – Böröcz 2000, 218.) Miközben nem volt gazdasági tőkéjük, elegendő emberi és társadalmi tőkével rendelkeztek. Az érem másik oldala az a közeg volt, ahol (a termelés és a fogyasztás minden szintjén) egymásba

fonódott az „első” és a „második gazdaság”: igaz, ez jókora improvizáció és leleményességet igényelt, de nagyon kevés személyi kockázatot. A szocializmus óriási, kevésbé hatékony, iparra és tömegtermelésre alapozott vállalatainál sem a vezetést, sem pedig a munkásokat nem ösztönözte innovációra formális munkaköri leírásuk. Ehelyett a vezetést inkább arra biztatták, hogy „védje a saját hátországát”, a munkásokat pedig arra, hogy teljesítsék a terveket. Azok voltak a sikeres vezetők, akik informális csatornákon keresztül meg tudták oldani az anyagellátást, és általában ki tudták küszöbölni a vállalat ellátásának krónikus hiányait, miközben a munkásokat szintén nagy kihívások elé állította az anyag-és eszközhiány, ami állandó innovációt igényelt az egyes munkafázisoknál, amivel a nyugat-európai „gépesített” munkaerőnek nem kellett megbirkóznia. A munkahelyen kívül az emberek inkább visszahúzódtak a háztartásba, és a fogyasztásra koncentráltak, ami nem is volt olyan könnyű feladat a Nyugaton jól ismert óriási és jól ellátott áruházak hiányában; ezért nevezték egyes NDK-kutatók az országot „réstársadalomnak” (Gaus 1986). Az ellátás megoldása, ezt nem kell hangsúlyoznunk, sok improvizációt, innovációt és kapcsolati tőkét igényelt. (Magyar példát mutat be Kenedi 1981.) De a szocialista állami állások biztonságosak voltak még Magyarországon is, ahol pedig kialakult egy jelentős második gazdaság; a munkások abban a biztos tudatban próbálhatták ki leleményességüket és szakértelmüket a második gazdaságban, hogy állami állásukat kudarc esetén sem veszítik el.¹¹

Ma már általánosan elfogadott az az állítás, hogy a későszocializmus régi politikai elitje gazdasági tőkévé konvertálta át politikai tőkéjét, és ők alkotják a posztszocialista kapitalizmus új gazdasági elitrétegét, és ez általában igaz is. Az állításból azonban hiányzik a pontosítás, ahogyan erre Eyal et al. (1998) rámutatnak, legalábbis a Cseh Köztársaság, Magyarország és Lengyelország esetében.¹² Érvelésük és bizonyításuk világos. A „nómenklatúra” (vagyis a politikai elit) valójában lefelé volt mobil; az igazi nyertesek a második vonalbeliek, vagyis a technokrácia, a szocialista „szolgáló osztály” kevésbé politikus rétegének tagjai. Közülük sokan természetesen párttagok is voltak, és hasznot húztak abból a társadalmi tőkéből, amelyet a párttagság jelentett, de nem voltak tagjai a politikai apparátusnak (1998, 117, 120). Hasonló eredményekre jutott Slomczynski és Mach (1996, 175–177): nem a csúcsvezetők, hanem a középvezetők váltak vállalkozóvá, és a párttagság önmagában nem jelentett különösebb előnyöket. Róna-Tas és Böröcz bulgáriai kutatásai (2000, 223) megerősítették Eyal et al. következtetéseit, vagyis azt, hogy az új posztszocialista gazdasági elit a szocializmusban is gazdasági vezető volt, és közülük aránytalanul sokan voltak párttagok, de a párttagság önmagában nem garantálta az elitben való megmaradást.

Eyal et al. végső megállapítása, hogy a posztszocialista Közép-Európában „kapitalisták nélküli kapitalizmus” alakul ki, mivel az új gazdasági elitek nem birtokolják az általuk igazgatott javakat. A kutatók 1993-ban

összegyűjtött adatai igazolják ezt az állítást, de az 1996 tavaszán és őszén, csak Magyarországon gyűjtött adatok már módosítják a képet. Két fontos trend látszik kirajzolódni. Először, az 1993-ban vizsgált cégekről gyűjtött új adatok azt mutatják, hogy a közösségi tulajdon jelentősen csökken a külföldi tulajdon javára. Másodsor, egy másik adatfelvétel egy kisebb vállalati mintán azt igazolja, hogy 1993 és 96 között végbe ment egy „óriási bankrablás”, megnőtt a magántulajdonú közép vállalatok száma, és kialakult egy viszonylag számottevő új tulajdonos osztály. Eyal et al. nem kívánták elfogadni (1998, 116, 153–156), hogy ezek a fejlemények aláásták a posztkommunista menedzserizmus elméletét, de az adatok akkor is azt mutatják, hogy miközben 1989 és 1993 között még igaz volt a „vegyes” tulajdonlás tézise, addig az első poszt-szocialista évtized közepére egyre meghatározóbbá vált a külföldi és hazai magántulajdonlás, ami az 1. táblázatból is kiderül. Ezzel párhuzamosan az is megfigyelhető, hogy az egykori állami és szövetkezeti mezőgazdasági szektorban is megpróbálják a vezetők megszerezni a föld tulajdonjogát, vagy legalábbis hosszú távú bérleti jogot (Kovács 1998). A lengyelországi adatok azt mutatják, hogy tíz év leforgása alatt a „szövetkezeti társulások” és a „dolgozói tulajdon” (ami Lengyelországban jóval számottevőbb volt, mint bárhol másutt) a vezetők vagy kívülálló tulajdonosok vagy pedig mindkettő kezébe került (Tittenbrun 2005),¹³ noha Hanley véleménye szerint (1999, 175) 1993-ban a munkástanácsok sikeresen megátolták, hogy a tulajdonjog átkerüljön a kommunista elit tagjaihoz.

Eyal et al. adatait és következtetéseit az új gazdasági elit háttéréről megerősítette egy Magyarországon egy évtizeddel később publikált kutatás, noha kevésbé nagy és kevésbé reprezentatív mintán (Laki – Szalai 2006); és ez időre már világossá vált, hogy az elit egyben tulajdonosa is a vállalkozásoknak. A Laki és Szalai által megkérdezett tulajdonos-igazgatók közül mindegyik a „szolgáltató osztályból” jött, és eltöltött valamennyi időt a szocialista gazdaság állami vagy szövetkezeti szektorában, sőt a legtöbben munkanapjuk több mint a felét ott töltötték (2006, 325). Azt is megállapították, hogy a párttagság megléte vagy hiánya különböző karrier-utakra ösztönözte a vezetőket. „Az egykori párttagok elsősorban munkahelyük privatizációja során jutottak tulajdonhoz”, miközben a „nem-párttagok többsége nem vett részt a privatizációban, hanem új cégeket alapított” (2006, 325).¹⁴ Azok, akik részt vettek a privatizációban, nagyobb valószínűséggel dolgoztak a szocialista szektorban egészen 1989-ig, míg az új vállalkozókra inkább volt jellemző, hogy már korábban otthagyták ezt a szektort (2006, 326). Hasonló következtetésekre jut Johnson és Loveman az új lengyel vállalkozókról. 85 százalékuk dolgozott korábban az állami szektorban. Viszonylag kevesen távoztak innen 1980 előtt; jóval többen az 1980-as években, illetve később. Sokan közülük, kiábrándulva a szocializmusból, csatlakoztak a Szolidaritáshoz (1995, 108–109, 112). Stoica tanulmánya Romániáról mind „káder”, mind pedig „alulról jött” vezetői-tulajdonosi karriereket is bemutat.¹⁵

Szelényi és munkatársai már az államszocializmus összeomlása előtt vizsgálták (1988) a nagyszülői státusz hatását a polgárosodásra. A posztszocialista korszakban Róna-Tas és Böröcz állapították meg (2000, 221), hogy Bulgáriában, a Cseh Köztársaságban, Magyarországon és Lengyelországban nagyobb valószínűséggel került be a rendszerváltás utáni gazdasági elitbe az, akinek a nagyszülei 1948-ban maguk is cégtulajdonosok voltak. Johnson és Loveman kutatásai alapján átlagosan a gazdasági elit 23,6 százaléka mondta azt, hogy a családjának vállalkozása volt 1948 előtt, ez az arány 45 százalék volt azok között, akik 1980 előtt voltak vállalkozók, 15 százalék azok között, akik 1988-89-ben alapították meg üzletüket és 22 százalék azok között, akik az 1990-es években vállalkoztak (1995, 111). Laki és Szalai is vizsgálták a nagyszülői háttérrel. Ők azt írják (2006, 334–342), hogy a posztszocialista vállalkozók nagy előnyét az iskolázottság jelentette (különösen, ha az ambiciózus szülők jó gimnáziumot választottak gyermeküknek) és a szocialista korszakban elsajátított szaktudás. A gyerekek jó pályaindítása számos megfontolásból történhetett, de úgy tűnik, hogy a szocializmus előtti családi státusz szerepet játszott a motivációban. Négy életút-típust különböztettek meg a szerzők¹⁶: „felfelé mobil”, „státuszkonvergens”, „státusz-helyreállító” és a „self-made” típus (az utóbbiak nagyrészt férfiak). A „státuszkonvergens” típus szülei a szocializmus idején elvesztették polgári státuszukat és visszahúzódtak a közélettől (Szelényi ezt hívta „parkolópályának”) (1988, 61–76), de gyermekeikbe plántálták a polgári kultúrát, a nyelvismeretet, a tudás tiszteletét és a párt iránti gyűlöletet; e csoport egyike sem volt párttag. Úgy tűnik tehát, hogy a polgári kulturális tőke olyan tényező, amely az egyedekbe (vagy legalábbis egyesekbe) beleplántál egy olyan pszichológiai ösztönző erőt, amelynek segítségével maximalizálhatják a szocializmusban elsajátított tudástökéjét és a „szolgáló osztály” társadalmi és emberi erőforrásait, hogy sikeres posztszocialista kapitalistákká váljanak.¹⁷

Ha mármost a tőkéről a munkára fordítjuk tekintetünket, akkor a következőket láthatjuk. Lengyelországban, Magyarországon és Bulgáriában az 1989-es forradalom programjának szerves része volt az önálló szakszervezetek megalakulása. Lengyelországban külön politikai programja volt a *Szolidaritás*nak (Ost 2001, 81), és Bulgáriában sok szempontból hasonló szerepet játszott a *Podkrepa* (Gradev 2001, 126). Még azokban az országokban is, ahol a szakszervezetek nem voltak önálló politikai szereplők, gyorsan elfogadták a nemzetközi munkajognak megfelelő törvényeket, amelyek garantálták a szervezkedési és sztrájkjogot, valamint a kollektív szerződéshez való jogot (Pollert 1999, 136–139), és az egykori pártirányítás alatt álló szakszervezetek hamar demokratizálódtak. Romániában azonban szokatlan módon a posztszocialista pártokhoz kötődő szakszervezetek kialakulását lehetett megfigyelni (Kideckel 2001, 105). A korai posztszocialista években a Nemzetközi Munkügyi Szervezet (ILO) kezdeményezésére kialakult a munkaügyi kapcsolatok

tripartizmusa (Pollert 1999, 141; Myant et al. 2000, 723; Martin 1999, 109–113). De az 1990-es évek közepére már világossá vált – legalábbis Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában (később pedig a Cseh Köztársaságban) –, hogy a szakszervezetek gyenge, egyenlőtlen tárgyalófelek (Pollert 1999, 144), és a tripartizmus csak a társadalmi konzultáció eszközeként szolgál (Myant et al. 2000, 736),¹⁸ amiről Ost azt írja (2000, 504), hogy „illuzórikus korporatizmus [...] neokorporatív struktúrákat hoztak létre, amelyek megfelelnek a neoliberális céloknak és kimeneteleknek”.

Helyi szinten a munkaügyi kapcsolatokat fragmentáltság, szervezetlenség, az ipari szintű egyeztetések hiánya jellemezte, amit a munkavállalói szervezetek erőtlenségével, valamint az MNV-k tárgyalókészségének hiányával és érdektelenségével magyarázhatunk. A szakszervezetek súlya csökkent az állami szektorban, a magánszektorban pedig a munkaadók gyakran megnehezítették a szervezkedést (Pollert 1999, 146–147). Az átalakulás első öt évében csak két sztrájkot hirdetett a szakszervezet egy-egy MNV ellen, de egyik sem volt sikeres (1999, 124–128). A szakszervezetek általában együttműködtek a vállalatok átstrukturálásában, és a leépítések ellen sem tiltakoztak, noha általában igaz, hogy a lengyel és szlovák szakszervezetek sikeresebben védték meg a dolgozói jogokat, mint magyar és cseh társaik. Az előbbieket a rendszeres kommunikációra és az éves kollektív szerződésekre koncentráltak, nem pedig a munkaszervezés mindennapi ügyes-bajos dolgaira és a nagyobb rugalmasságra, mint az utóbbiak (1999, 149–152), aminek köszönhetően a cseh munkások például szívesebben fordultak gondjaikkal a menedzserekhez, mint a szakszervezetekhez (Martin 1999, 116). Miközben Lengyelországban a munkástanácsoknak vétőjoguk volt a privatizációban, ez Magyarországon gyakorlatilag megszűnt, amikor „korporativizálták” az állami vállalatokat, a szakszervezetek irányítása alatt álló csehszlovák megfelelőiket pedig 1990 áprilisában feloszlatták (Frydman et al. 1993, 109, 141, 203–206; Pollert 1999, 135). Ráadásul a nagyobb rugalmasság nevében egyre több lett az egyéni munkaszerződés, elterjedtek a munkaközvetítő irodák, és megjelentek a „töredék szerződések”, amelyekről Hardy számol be (2009, 123–124, 179) a lengyel szupermarketekben dolgozó női munkaerőnél. A szakszervezeti befolyás visszaszorulása – „a kutya, amelyik nem ugat” (Martin 1999, 105) – elválaszthatatlan a munkanélküliség drasztikus növekedésétől, amely a poszt szocialista recesszió és az utána következő időszak velejárója. (A ráták persze eltérőek az egyes országokban, ahogyan azt a 2. táblázat mutatja.)

2. táblázat: Munkanélküliség (százalék)

	1990	1993	1996	1999	2002	2005	2008
Bulgária	1,6	16,3	13,0	17,0	16,8	10,1	5,1
Cseh Köztársaság	0,7	4,3	3,9	8,5	7,0	7,9	n. a.
Magyarország	1,4	11,9	9,9	7,0	5,8	7,3	7,8
Lengyelország	6,5	16,4	13,2	15,1	20,0	16,9	6,7
Románia	n. a.	10,4	6,6	6,8	8,4	5,9	4,4
Szlovákia	1,2	14,4	11,3	16,2	18,5	16,2	9,6

Forrás: EBRD Economic Analyses and Forecasts, <http://www.ebrd.com/pages/research/analysis/forecasts.shtml>, (Letöltve: 2010. június.)

Ahogy a piaci erők uralkodóvá váltak a posztszocialista gazdaságokban, és megszűnt az általános foglalkoztatottság, a lehetőségek is „keményedtek”: foglalkoztatottság, vállalkozás, időszakos munka vagy pedig segélyből élés, illetve inkább túlélés.¹⁹ De a vállalkozások túlnyomórészt egyszemélyes vagy még inkább kényszervállalkozások voltak, a vállalkozók pedig a szocializmus egymást kölcsönösen támogató, első és második gazdaságának közegében szocializálódtak, akik számára Scase „tulajdonosi” szelleme jelentette a normát. A posztszocialista túlélési stratégiák központi része maradt a formális és informális szektorokból származó különféle jövedelmek „vegyítése” (beleértve a feketemunkát, a társadalmi szektort és a háztartás egyéb, kiegészítő jövedelmeit) (Wallace – Latcheva 2006). Wallace és Haerpfer az „új demokráciák barométereivel” mérte a formális és informális gazdaság szerepét a családi jövedelmekben az 1990-es években. Noha a formális gazdaság fontosabb volt Közép-Európában, mint a Balkánon, ahol a háztartások 90 százalékának az informális szektorból származott az elsődleges vagy másodlagos jövedelme, még Közép-Európában is a háztartások egyharmada élt elsősorban az informális szektorból (háztáji, társadalmi juttatás, alkalmi vagy feketemunkából származó készpénzjövedelem) (Wallace – Haerpfer 2002, 35–38). Romániában az informális szektor az 1995-ös GDP 33,6 százalékáról a 2000-es GDP 38,3 százalékára nőtt (Ciupagea 2002, 191), míg Magyarországon az 1993-as GDP 33,1 százalékán „tettőzött” ez az érték, ami 1989-ben a GDP 25,2 százalékán állt, 1998-ban pedig a GDP 20,8 százalékára csökkent (Tóth – Sik 2002, 221).²⁰

A piaci erők bevezetése a piacgazdaságba nem meglepő módon a piaci viszonyoknak megfelelő társadalmi egyenlőtlenségeket generált. A szocializmusban jóval kisebbek voltak a társadalmi egyenlőtlenségek, nem utolsósorban azért, mert a munkajövedelem volt a vagyoni elsődleges forrása, amely fölött az állam szigorú ellenőrzést gyakorolt (Ferge 1979, 168–170; Lane 1971, 72–79; Lovenduski – Woodall 1987, 164). Ezt az örökséget az első két posztszocialista évtized alaposan felszámolta.

Ahogy a 3. táblázat mutatja, a Gini együtthatóval mért egyenlőtlenségek az államszocializmus bukása és legalábbis 2002 között mindenhol nőttek.²¹ Sőt, az ezredfordulós Eurostat adatok azt mutatják, hogy a jövedelem-egyenlőtlenségek továbbra is nőttek, és 2005-re elérték az EU-25 átlagát, Lengyelországban pedig meg is haladták ezt az értéket (Hardy 2009, 132).

3. táblázat: A szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek mutatói

	Szegénységi ráták (százalék)			Gini per egy főre eső háztartási jövedelem		
	Dátum	4,30 \$ naponta	Relatív szegénység	1989-1990	1994-1995	2001-2002
Bulgária	1995	18,2	13,3*	23,3	38,4	37,0
Cseh Köztársaság	1996	0,8	5,0	19,8	21,6	23,4
Magyarország	1997	15,4	7,9	22,5	24,2	26,7
Lengyelország	1998	18,4	16,9	27,5	32,1	35,3
Románia	1998	44,5	12,6	23,7	30,6	35,3
Szlovákia	1997	8,6	n. a.	n. a.	23,7	26,7

Források: UN/ECE *Economic Survey of Europe*, 2004, No. 1, 169–170.

Heynes, B. 2005: Emerging inequalities in Central and Eastern Europe. *Annual Review of Sociology*, Vol. 31. 174.

* A relatív szegénység adat 1997-ből való.

A társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével párhuzamosan nőtt a szegénység is. A 3. táblázatból kiderül, hogy az 1990-es adatok tükrében az abszolút szegénység sehol nem volt elhanyagolható, kivéve a Cseh Köztársaságot, a relatív szegénység pedig mindenhol jelentősnek volt mondható. Még 2002-ben is a kelet-európai lakosság a háztartási jövedelmek jóval nagyobb részét költötte élelmiszerre, mint a régi tagállamok lakossága (ez a szegénység hagyományos megközelítő mércéje). A Cseh Köztársaságban regisztrált 23,2 százalékról a Romániában mért 51,9 százalékig szóródnak az adatok, miközben az EU-15 átlaga 20-30 százalék (Heynes 2005, 179). Az is igaz azonban, hogy a lakhatás költségei jóval kisebbek keleten (a Romániában mért 13 százaléktól a Magyarországról jelentett 20 százalékig, miközben az EU-15 átlaga 20-30 százalék) (Heynes 2005, 179). Hardy Eurostat adatokat idéz annak becslésére, hogy a lakosság hány százalékát fenyegette szegénység 2000 és 2006 között. Miközben az EU átlag tartósan 16 százalék, Közép-és Kelet-Európában ez mindenfelé nőtt (legalábbis azokban az országokban, ahonnan vannak adatok). Noha az egykori Csehszlová-

kia két új köztársaságában ez az érték még mindig az EU-átlag alatt van, Magyarország 2006-ban elérte az EU-átlagot, Lengyelország és Románia pedig meg is haladta azt (Hardy 2009, 131). Hogy szomorúan szemléletesebbé tegye a statisztikát, Hardy ír a lengyel „nurekekről”, akik kukázásból tartják fenn magukat (2009, 129–300), Smith et al. (2008) pedig Pozsonyban és Krakkóban is dokumentálják, hogy azok között is sok a szegény, akiknek van munkájuk.

Annak is igen nagy a dokumentációja, hogy a posztszocialista kapitalizmus vesztesei között igen nagy számban találunk nőket (Einhorn 1993). Noha a „létező” szocializmus korán elvesztette a kapcsolatot a szocializmus „nőkérdésének” emancipációs törekvéseivel, szüksége volt a női munkaerőre, és megnyitotta előttük a munkaerőpiacot, úgy is, hogy nagylelkűen átvállalta a gyermekgondozás-és felügyelet számos terhet.²² A posztszocialista recesszió időszakában, amikor a „tőke-kapcsolat” dominálta a politikai diskurzust, az elszegényedett helyi közösségek sorra zárták be ezeket az intézményeket, vagy szűkítették a férőhelyeket,²³ a vállalatok pedig leépítették a „felesleges” (mert többnyire a periférián dolgozó) női munkaerőt. Következésképpen a nők tömegesen szorultak ki a munkaerőpiacról, és tértek vissza a háziasszony és édesanya hagyományos szerepéhez. Ez a folyamat különösen látható volt Lengyelországban, ahol a katolikus egyház visszanyerte domináns szerepét, és erőteljes ideológiai nyomást gyakorolt a nőkre, hogy előmozdítsa a háztartási szerepekhez való visszatérést. (Lásd például Hardy 2009, 163, 170–173; Fodor 1997, 471, 479–480; Glass 2008, 778 és Heinen – Portet 2009.) Domański megállapította (2002), hogy a lengyel nők közül aránytalanul sokan süllyedtek le az „underclassba” annak következtében, hogy kiszorultak a munkaerőpiacról, miközben a lengyel állam körülbelül fele annyit költött a családi juttatásokra, mint szomszédjai (Fodor 2005, 18–19). Glass (2008, 776) régió-szerte megfigyelte, hogy az anyaság igen sok esetben megnehezíti a nők számára állásuk megtartását.

A nők munkanélküliségi rátája általában magasabb, mint a férfiaké (Fodor 2005, 7; Pollert 2003, 338–339; Pollert 2005, 215–216; Hardy 2009, 121), noha ez nem igaz Magyarországra (és Szlovéniára), amit a magyar GYES és GYED nagylelkűségével szokás magyarázni (mivel így a nők nagy százaléka évekig nem jelenik meg a munkaerőpiacon). A női foglalkoztatottság visszaesése jóval nagyobb volt, mint a férfiaké, különösen Magyarországon (Asztalos Morell 1999, 203–205; Pollert 2003, 338–339; Pollert 2005, 215–216; Fodor 2005, 6). Pollert azt is megjegyzi (2003, 336), hogy az ENSZ Társadalmi Nem (Gender) Fejlődési Indexe következetesen csökkent az itt számba vett közép-európai országokban 1990/1992 és 1999 között, noha a romániai adatok a szocialista „gender-egyenlőség” masszívabb meglétéről árulkodnak a Balkánon (Pollert 2005, 215). Több mint egy évtized posztszocializmus után a nők 2001-ben átlagosan a férfi munkabérek 80 százalékát kapták, amely különbség meghaladta a tagsághoz előírt EU-normát, ráadásul a

nők aránytalanul nagy számban dolgoztak az alulfizetett közszférában (Pollert 2005, 222–227).

Az 1990-es évek adatai alapján azonban Fodor azt is megállapítja (1997, 472, 496), hogy mindezen negatív jellemzők mellett a nők egy bizonyos csoportja profitálni tudott a pénzügyi szektor és a szolgáltatások átstrukturálásából és felülértékeléséből az átmenet idején. A szocialista vállalatok közös jellemzője volt, hogy a pénzügyi szektort alulfizették, és

Bevándorlók Ellis Islanden

ezért elnöiesedett (Swain 1992, 158; Fodor 2005, 10; Martin 1999, 90). A szolgáltató szektor általában alacsony presztízsnének számított, szemben a tömegtermelésre alapozott ipari termelőmunkával (Asztalos Morell 1999, 205). Miután „megfordult a világ”, a szolgáltató és pénzügyi szektor képviselte a jövőt,²⁴ és aránytalanul sok nő rendelkezett idevágó szakmai képzettséggel.²⁵ Am azt is meg kell jegyeznünk, hogy rövid volt az az időszak, amikor a nők élni tudtak ezzel a relatív előnnyel. Fodor megállapítja (2005, 10), hogy 2001-re „a nők kevésbé dominálták a szolgáltató szektort, mint korábban”, noha azok a nők, akik munkába tudtak állni, egyre inkább ebben a szektorban koncentráálódtak. Fodor szerint „egyre több férfi keresett jövedelmező állást a bank- és pénzügyi szakmákban, és az 1990-es évek közepétől megfigyelhető az is, hogy szétnyílik a jövedelmi olló a férfiak és nők között”.²⁶ Levonja a következtetést: „nem csak arról van szó, hogy elsősorban nők veszítik el az állásukat; azok, akik maradni tudnak, a szektor alulfizetett gettójába kerülnek” (2005, 11). Következtetését Glass is megerősíti (2008, 775).

A roma lakosság számára az átmenet még ilyen szektor-specifikus, átmeneti előnyöket sem biztosított. A szocializmus idején a roma lakosság jelentős része továbbra is szegénységben élt, sújtotta őket a lakóhelyi, foglalkoztatási és oktatási szegregáció, és igen kevés lehetőségük volt arra, hogy kifejezzék kulturális identitásukat. (Lásd például Stewart 1990; 1997, 97–111; Guy 1998; Bárány 2002, 112–153; McCagg 1991; Ladányi – Szelényi 2006, 77, 85–87; Crowe 1994, 20–28, 54–64, 91–102, 135–43.) Ugyanakkor azonban a szocializmus hiánygazdaságában, ahol a munkaerőben is hiány mutatkozott, el tudtak helyezkedni az „első gazdaságban”, miközben hagyományos iparuk és szakértelmük a „második gazdaságban” is kínált számukra lehetőséget (Stewart 1997, 123–124, 264). Az „első gazdaság” biztonsága eltűnt, amikor az iparban sorra szűntek meg a szakképzettséget nem igénylő munkák, vagy nagyon lecsökkent az erre való kereslet; az informális szektor mint a jövedelem egyetlen forrása pedig csak igen ínséges megélhetést biztosított. Az így megjelenő tömeges elszegényedést, sőt gyakori elnyomorodást sok kutató dokumentálta (Bárány 2002, 157–201; Stewart 2002, 136; Ladányi – Szelényi 2006), és nem szabad elfeledkeznünk a szomorú folyamathoz tartó területi dimenziójáról sem, ugyanis igen sokan kényszerültek vissza a városokból a hátrányos helyzetű kistelepülésekre, ahol a lakók többszörösen deprivált helyzetűek (hiszen ezek a települések sem foglalkoztatást, sem megfelelő színvonalú oktatást nem tudtak nyújtani a leszakadó roma és nem roma szegényeknek). Miközben az 1990-es években a viszonylag kicsi lengyel és cseh roma népesség 75-80 százaléka volt városlakó, az egyik legnagyobb roma populációval rendelkező Bulgáriában csak 52 százalék városlakó, Magyarországon és Szlovákiában pedig (ahol szintén jelentős számban élnek romák) ez az arány mindössze 40 százalék (Bárány 2002, 160, 63). A roma szegénység elsősorban a falun élöket érinti. Ladányi és Szelényi azt is megállapítják (2006, 19), hogy

miközben Magyarországon a romák gazdasági helyzetének javulása összefügg az asszimilációval, Romániában és Bulgáriában (részint a kirekesztésük okán) a módosabb romák sem hagyják el a szegregáltan élő közösséget, legyenek azok akár az elhagyott szász falvak Erdélyben, akár a bolgár gettók. A szocializmus meggátolta a romaellenes előítéletek politikai kiaknázását; a posztoszocialista időszakban azonban teret nyert a nemritkán erőszakosan is megnyilvánuló, nyílt romaellenesség (lásd az Európai Roma Jogi Központ honlapját: <http://www.errc.org/index.php>, letöltve: 2010. június.), amit mainstream politikusok is kihasználnak.

Következtetések

Tanulmányomban négy olyan tényező kölcsönhatásával foglalkoztam, amelyek az elmúlt húsz évben sajátos rendszert alakítottak ki Kelet-Közép-Európában: ezt neveztem posztoszocialista kapitalizmusnak és liberális demokráciának. A szocialista örökség rányomta bélyegét a gazdasági, társadalmi és kulturális szférákra. Maga mögött hagyott egy gyenge gazdaságot, amely nem tudott megfelelni a szerkezetátalakítás és a kapitalista verseny kihívásainak, valamint igen alulfejlett volt a szolgáltató és pénzügyi szektora, ami nagy lehetőséget jelentett a nyugati országok számára. Ez nagyon behatárolta a munkás érdekvédelem lehetőségeit, annak ellenére, hogy egyes országokban az átmenet elején jelentős politikai erőt képviseltek a szakszervezetek. A szocializmusban ráadásul létrejött egy olyan mezőgazdasági szektor, ahonnan hiányoztak a közepes nagyságú gazdaságok, amelyek az EU mezőgazdasági politikája alapult.

A szocializmus társadalmi öröksége olvasatomban azt jelentette, hogy a szocialista szolgáltató osztály „termelte ki” az új kapitalistákat (akik közül soknak volt régi polgári háttere). Ez a szolgáltató osztály nehezen alkalmazkodott a piacgazdasághoz, a munkásoknak és a szocialista fogyasztóknak pedig nagy gyakorlatuk volt az improvizációban, de hozzászórtak az állami szektorban élvezett állásbiztonsághoz. Következésképpen létrejött egy gyenge KKV szektor, és továbbra is fennmaradt egy igen jelentős informális szektor, amelytől sokak megélhetése függ ma is. A piaci átalakulást kísérő növekvő társadalmi egyenlőtlenségek és tömeges elszegényedés közepette is volt egy rövid időszak, amikor a nők kihasználhatták a pénzügyi és szolgáltató szektorban korábban élvezett előnyös helyzetüket, egészen addig, amíg az anyaság nem vált gáttjává a foglalkoztatásnak és az állás megtartásának, valamint a férfiakkal való kielezettebb versenynek. A romák esetében nem számolhatunk be még ilyen rövid, kedvező időszakról sem: az alulurbanizáltság, az első és második gazdaság szimbiózisának vége felgyorsította a vidéki romák elnyomorodását.

Az EU-tagság vagy annak ígérete korai és fontos befolyást gyakorolt a tanulmányomban vizsgált országokra, mert megnyitotta piacait a nyugati vállalatok előtt, később pedig annak jogrendjétette mintává a piacgazdaságra átálló államok törvényei, szabályozásai és intézményei számára. Ez a minta állandósággal, biztonsággal és átláthatósággal kecsegtetett, ami vonzotta az MNV-ket, különösen az olyan konzervatív ágazatokban, mint a bankszektor. Miközben az MNV-k nagyon korán felismerték és kihasználták a régióban rejlő piaci lehetőségeket, és azonnal „lecsaptak” a legértékesebb gyáripari vállalatokra, csak jóval később kísérleteztek „magas elkötelezettségű” stratégiákkal, amikor az EU-tagság látható közelsége biztonsággóssá tette a befektetést. Az 1989-et követő két évtizedben az MNV-k beépítették a kelet-közép-európai országok gyáriparát a saját szélesebb európai operációs rendszerükbe, és uralják azokat az ágazatokat – mint a bank- és pénzügyi szektor vagy a telekommunikáció –, amelyek alig léteztek vagy igen alulfejlettek voltak a szocializmus idején.

Jegyzetek

- ¹ Tanulmányomban elsősorban azzal a hat országgal foglalkozom, amelyek nem voltak sem szovjet, sem pedig jugoszláv tagköztársaságok, és beléptek az EU-ba. Ezek: Lengyelország, a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária.
- ² Lásd például Amin (1977), Frank (1972), Alavi (1972), valamint az afrikai kapitalizmusról a *Review of African Political Economy* különszámát: 4, 8 (1977).
- ³ A gazdasági átmenet első tizenkét évének kritikai értékelését lásd: Dyker (2004, 291–321). A régió gazdaság-és társadalomtörténetét Berend (2009) 1973-tól tekinti át.
- ⁴ Dyker szerint (2004, 349) nincs egyértelmű megfelelés a makrogazdasági sokkterápia valamint az átmenetnek a GDP és a termelékenység növekedésében mért általános sikere között.
- ⁵ A leglényegesebb kérdésben azonban nem történt változás: a keleti gazdaságok továbbra is nyitottak maradtak a nyugati vállalatok előtt, és nem lehetett védeni a hazai cégeket (Gowan, 1995). Gowan szerint (1996, 130) pontosan ez volt a „sokkterápia” lényege. A sokkterápiával való szakítás lengyelországi tapasztalatairól lásd Myant (1993, 85).
- ⁶ Earle és Estrin (1996, 29) adnak adatokat az egyes vállalatoknál dolgozók összlétszámáról (beleértve a menedzsereket). A privatizációs technikák összehasonlításáról lásd Frydman et al. (1993).
- ⁷ Amsden et al. meggyőzően érvel, de egyetlen mainstream nemzetközi szervezet sem támogatott egy ilyen típusú megoldást.
- ⁸ Ha az átváltási paritást figyelembe vesszük, akkor Lengyelországban, a Cseh Köztársaságban, Szlovákiában, Magyarországon és Szlovéniában az EU átlag negyedével számolhatunk, Romániában és Bulgáriában azonban csak a tizedével. Ha a vásárlóerő-paritással számolunk, akkor a kelet-európai bérek az EU-átlag 30-35 százalékára rúgnak (Berend 2009, 121–122).

- ⁹ Hasonló képet fest Berend egy korábbi művében (1999, 112–116) és Martin (1999, 143). Az 1990-es évek közepére a nyugat-európai MNV-k adták a külföldi befektetések háromnegyedét Magyarországon és Bulgáriában, és kétharmadát a Cseh Köztársaságban, Szlovákiában és Lengyelországban (Pollert 1999, 115).
- ¹⁰ Lásd még Pollert (1999, 116–121) és Hardy (2009, 87–90). Az IBM-hez lásd (2009, 129), valamint a következő honlapokat: <http://www-05.ibm.com/employment/hu/idc/history.html>, <http://www-05.ibm.com/employment/hu/ibmissc/history.html>, <http://www.hartford-hwp.com/archives/63/143.html>, (Letöltés: 2010. június.)
- ¹¹ Hasonlóképpen működött a „második gazdaság” is a késő-szocializmusban, hiszen biztos volt a piac, mert kihasználta az első gazdaság „réseit” és hiányait. Az elsődleges szakértelmet az jelentette, ha valaki ügyes volt a beszerzésben; a marketing sokkal kevesebbet számított. Köszönöm Bruno Dallagónak ezt az észrevételt.
- ¹² A kutatásban benne volt Oroszország, Bulgária és Szlovákia, a könyvből azonban kimaradt az elemzésük.
- ¹³ Nem ismerek hasonló munkát Romániáról, ahol még jelentősebb volt a dolgozói tulajdon. Lásd: Earle – Estrin (1996, 29).
- ¹⁴ Ez egybevág Böröcz és Róna-Tas korábbi kutatásaival (1995, 772–774), akik szerint Magyarországon jellemzőbb volt a szocializmusban elkezdett karrier posztszocialista vállalkozóként való folytatása, mint máshol.
- ¹⁵ Mivel Stoica (2004) káder-definíciója meglehetősen tág, következtetései nem mondanak ellent Eyal et al megállapításainak.
- ¹⁶ A negyedik egy lábjegyzetben szerepel.
- ¹⁷ Világos, hogy kevesebb „státuskonvergens” vállalkozóra számíthatunk olyan országokban, ahol a burzsoázia kevésbé volt fejlett a szocializmus előtt.
- ¹⁸ A szerzők sokkal differenciáltabb elemzést adnak a cseh és szlovák tripartizmusról, mint amire itt most lehetőség nyílik.
- ¹⁹ Lásd Bodnár cikkét (1998) a budapesti Moszkva tér informális munkaerőpiacáról, amit Sik is idéz (2002, 12). Sik elemzése elméletibb.
- ²⁰ Bridger és Pine (1998) kvalitatívabb elemzést adnak az informális gazdasági tevékenységről, illetve lásd még: Neef – Stănculescu (2002).
- ²¹ Korábbi adatokért lásd: Milanovic (1999, 340–341) és Bunce (1999, 765). Az UN/ECE (2004, 167) 2001-ig adja meg a Gini együtthatóval mért jövedelmi adatokat.
- ²² Jó összefoglalást ad Pollert (2003, 332–335), Fodor (2005, 2–5) és Hardy (2009, 166). Az ellátás rosszabb volt Lengyelországban.
- ²³ Fodor (2005, 15–16) kevésbé kedvezőtlen képet fest, részben azért, mert a csökkenő születési rátákkal csökkent az igény a gyermekfelügyeleti intézmények iránt.
- ²⁴ Martin (1999, 89) leírja a menedzsment átstrukturálását, hogy erre reflektáljon.
- ²⁵ Lásd még Pollert (2005, 220). Hasonló eredményeket közöl Heynes (2005, 180). Asztalos Morell (1999, 205–209) hasonló adatokat közöl a vidéki nőkről Magyarországon, amelyek azt mutatják, hogy azok a nők, akik a téveszek szétverése után elvesztették állásukat, magasabb fizetéseket kaptak, mint a férfiak, és a posztszocialista időszakban megnőtt a női menedzserek száma. Lengyel és Barta (2000, 168) is úgy találták, hogy jelentősen megnőtt a nők létszáma a banki elitben, pontosabban aránytalanul sokan vannak köztük

vezetők ebben a szektorban – 25 százalék, miközben az „átlag” női elit csak 15 százalék volt.

- ²⁶ A szektorban alkalmazott nők aránya 10 százalékot esett az 1990-es évek közepétől 2001-ig a Cseh Köztársaságban és Lengyelországban, bár csak 2 százalékot Magyarországon. A férfiak fizetéséhez viszonyítva bérezésük is csökkent mind a három országban, bár nagyon eltérő mértékben: 14 százalékponttal a Cseh Köztársaságban, 8-cal Magyarországon, és csak 1-gyel Lengyelországban (Fodor 2005, 11).

Irodalomjegyzék

- Alavi, H. 1972: The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh. *New Left Review*, 74, July-August
- Amin, S. 1977: *Accumulation and Unequal Development*. Brighton, Harvester
- Amsden, A. H. – Kochanowicz, J. – Taylor, L. 1994: *The Market Meets its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Cambridge Mass – London, Harvard University Press
- Appel, H. 2001: Corruption and the Collapse of the Czech Transition Miracle. *East European Politics and Societies*, 15, 3, September
- Asztalos Morell, I. 1999: Rural Women and the Gender Division of Labour in the Post-communist Transition. In: Starosta, P. – Kovách I. – Gorlach, K. (eds.) 1999
- Bárány Z. 2002: *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge, Cambridge University Press
- Baun, M. J. 2000: *A Wider Europe: the Process and Politics of European Enlargement*. Lanham Maryland – Oxford, Rowman & Littlefield
- Berend T. I. 2009: *From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*. Cambridge, Cambridge University Press
- Biró Sz. 2010: *A hazai birtokpolitika a közvetlen támogatási rendszer keretei között*. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet
- Blokker, P. – Dallago, B. 2008: *Youth Entrepreneurship and Local Development in Central and Eastern Europe*. Aldershot, Ashgate
- Bodnár J. 1998: Assembling the Square: Social Transformation in Public Space and the Broken Mirage of the Second Economy in Postsocialist Budapest. *Slavic Review*, 57, 3, Autumn
- Boltho, A. 1971: *Foreign Trade Criteria in Socialist Economies*. Cambridge, Cambridge University Press
- Böröcz J. – Róna-Tas Á. 1995: Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites. *Theory and Society*, 24, 5, October
- Borowicz, R. 1996: Rural Unemployment: Specific Traits. *Eastern European Countryside*, 2.
- Bridger, S. – Pine, F. 1998: *Surviving Post-Socialism: Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London – New York, Routledge
- Brown, A. – Licari, J. A. – Neuberger, E. 1974: *Urban and Social Economics in Market and Planned Economies*. Vol. 1. New York, Praeger
- Bunce, V. 1999: The Political Economy of Postsocialism. *Slavic Review*, 58, 4, Winter

- Chang, H.-J. – Noland, P. (eds.) 1995: *The Transformation of Communist Economies: Against the Mainstream*. Basingstoke, Macmillan
- Ciaian P. – Swinnen, J. F. M. 2006: Land Market Imperfections and Agricultural Policy Impacts in the New EU Member States: a Partial Equilibrium Analysis. *American Journal of Agricultural Economics*, 88, 4, November
- Ciupagea, C. 2002: Economic Fluctuations of Informal Activities in Romania. In: Neef, R. – Stănculescu, M. (eds.) 2002
- Crowe, D. M. 1994: *A History of the Gypsies of Eastern Europe*. New York, St. Martin's Griffin
- Crowley, S. – Ost, D. (eds.) 2001: *Workers after Workers' States*. Lanham Maryland – Oxford, Rowman & Littlefield
- Dallago, B. – McIntyre, R. J. 2003: Conclusions: the Role of Public Policy in SME Development. In: McIntyre, R. J. – Dallago, B. (eds.) 2003
- Domansky, H. 2002: Is the East European „Underclass” Feminized? *Communist and Post-Communist Studies*, 35, 4, December
- Dyker, D. A. 2004: *Catching Up and Falling Behind: Post-Communist Transformation in Historical Perspective*. London, Imperial College Press
- EBRD Strukturális Változások Mutatója: <http://www.ebrd.com/pages/research/analysis/forecasts.shtml>, (Letöltés: 2010. június.)
- Earle, J. S. – Estrin, S. 1996: Employee Ownership in Transition. In: Frydman, R. – Gray, C. W. – Rapaczynski, A. (eds.) 1996
- Einhorn, B. 1993: *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London – New York, Verso
- Estrin, S. (ed.) 1994a: *Privatization in Central and Eastern Europe*. London – New York, Longman
- Estrin, S. 1994b: Economic Transition and Privatization: the Issues. In: Estrin, S. (ed.) 1994a
- Eyal, G. – Szelényi I. – Townsley, E. 1998: *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London, Verso
- Featherstone, K. – Radaelli, C. (eds.) 2003: *The Politics of Europeanisation*. Oxford, Oxford University Press
- Ferge Zs. 1979: *A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy 1945–75*. Harmondsworth, Penguin
- Fodor É. 1997: Gender in Transition: Unemployment in Hungary, Poland, and Slovakia. *East European Politics and Societies*, 11, 3, September
- Fodor É. 2005: *Women at Work: The Status of Women in the Labour Markets of the Czech Republic, Hungary and Poland*. Geneva, United Nations Research Institute for Social Development, Occasional Paper 3
- Foley, B. J. (ed.) 1998: *European Economies since the Second World War*. Basingstoke, Macmillan
- Frank, A. G. 1972: *Lumpenbourgeoisie: Lumpendevlopment*. New York – London, Monthly Review Press
- Frydman, R. – Rapaczynski, A. – Earle, J. S. 1993: *The Privatization Process in Central Europe*. Budapest, Central European University Press
- Frydman, R. – Gray, C. W. – Rapaczynski, A. (eds.) 1996: *Corporate Governance in Central Europe and Russia*. Vol. 2: *Insiders and the State*. Budapest, Central European University Press
- Gaus, G. 1986: *Wo Deutschland liegt: Eine Ortsbestimmung*. Munich, Deutscher Taschenbuch-Verlag

- Glass, C. M. 2008: Gender and Work during Transition: Job Loss in Bulgaria, Hungary, Poland, and Russia. *East European Politics and Societies*, 22, 4, November
- Glinkina, S. 2003: Small Business, Survival Strategies and the Shadow Economy. In: McIntyre, R. J. – Dallago, B. (eds.) 2003
- Goldthorpe, J. H. 1980: *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford, Clarendon Press
- Gorton, M. – Hubbard, C. – Hubbard, L. 2009: The Folly of European Union Policy Transfer: Why the Common Agricultural Policy (CAP) Does Not Fit Central and Eastern Europe. *Regional Studies*, 43, 10, January
- Gowan, P. 1995: Analysing Shock Therapy. *New Left Review*, 213, September/October
- Gowan, P. 1996: Eastern Europe, Western Power and Neo-Liberalism. *New Left Review*, 216, March/April
- Gradev, G. 2001: Bulgarian Trade Unions in Transition: the Taming of the Hedgehog. In: Crowley, S. – Ost, D. 2001
- Grant, W. 1997: *The Common Agricultural Policy*. Basingstoke, Macmillan
- Guy, W. 1998: Ways of Looking at Roma: the Case of Czechoslovakia. In: Tong, D. (ed.) 1998
- Hanley, E. 1999: Cadre capitalism in Hungary and Poland: Property accumulation among Communist-era Elites. *East European Politics and Societies*, 14, 1, December
- Hann, C. M. (ed.) 1990: *Market Economy and Civil Society in Hungary*. London, Frank Cass
- Hann, C. M. (ed.) 2002: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London – New York, Routledge
- Hardy, J. 2009: *Poland's New Capitalism*. London, Pluto Press
- Heinen, J. – Portet, S. 2009: *Religion, Politics and Gender Equality in Poland*. Geneva, UN Research Institute for Social Development
- Heynes, B. 2005: Emerging Inequalities in Central and Eastern Europe. *Annual Review of Sociology*, 31, August
- Heywood, A. 2002: *Politics: Second Edition*. Basingstoke, Palgrave Macmillan
- Higley, J. – Lengyel Gy. (eds.) 2000: *Elites after State Socialism: Theories and Analysis*. Lanham Maryland – Oxford, Rowman & Littlefield
- Hilton, R. (ed.) 1978: *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London, Verso
- Holton, R. J. 1985: *The Transition from Feudalism to Capitalism*. Basingstoke, Macmillan Education
- Hughes, G. – Hare, P. 1991: Competitiveness and Industrial Restructuring in Czechoslovakia, Hungary and Poland. *European Economy, Special Edition 2*.
- Inglot, T. 2008: *Welfare States in East Central Europe, 1919–2004*. Cambridge, Cambridge University Press
- Islam, S. – Mandelbaum, M. (eds.) 1993: *Making Markets: Economic Transformation in Eastern Europe and the Post-Soviet States*. New York, Council on Foreign Relations
- Johnson, S. – Loveman, G. 1995: *Starting Over in Eastern Europe: Entrepreneurship and Economic Renewal*. Boston Mass, Harvard Business School Press
- Keating, M. – Hughes, J. (eds.) 2003: *The Regional Challenge in Central and Eastern Europe: Territorial Restructuring and European Integration*. Brussels – Berlin – Frankfurt/M – Vienna, Peter Lang

- Kenedi J. 1981: *Do it Yourself: Hungary's Hidden Economy*. London, Pluto Press
- Kideckel, D. A. 1993: *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond*. Ithaca – London, Cornell University Press
- Kideckel, D. A. 2001: Winning the Battles, Losing the War: Contradictions of Romanian Labor in the Postcommunist Transformation. In: Crowley, S. – Ost, D. (eds.) 2001
- Konrád Gy. – Szelényi I. 1974: Social Conflicts of Under-Urbanisation. In: Brown, A. – Licari, J. A. – Neuberger, E. 1974
- Kostova, D. 2000: Bulgaria: Economic Elite Change During the 1990s. In: Higley, J. – Lengyel Gy. (eds.) 2000
- Kovács K. 1998: Elfújja a szél? Esettanulmány a „Homokvár” Mgtsz átalakulásáról. *Replika*, 33/34, December
- Kunicki, M. 2005: The Red and the Brown, Bolesław Piasecki, the Polish Communists and the anti-Zionist Campaign in Poland, 1967-1968. *Eastern European Politics and Societies*, 19, 2, May
- Kurz, C. – Wittke, V 1998: Using Industrial Capacities as a Way of Integrating the Central and East European Economies. In: Zysman, J. – Schwartz, A. (eds.): *Enlarging Europe: the Industrial Foundations of a New Political Reality*. Berkeley, University of California, International and Area Studies
- Ladányi J. – Szelényi I. 2006: *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. Boulder – New York, Columbia University Press
- Laki M. – Szalai J. 2006: The Puzzle of Success: Hungarian Entrepreneurs at the Turn of the Millennium. *Europe-Asia Studies*, 58, 3, May
- Laki M. 2008: The Strata of Young Entrepreneurs in Post-socialist Hungary: Chance or Illusion. In: Blokker, P. – Dallago, B. 2008
- Landes, D. S. 1966: *The Rise of Capitalism*. New York, Macmillan
- Lane, D. 1971: *The End of Inequality?* Harmondsworth, Penguin
- Lengyel Gy. – Barta A. 2000: Hungary: Bankers and Managers after State Socialism. In: Higley, J. – Lengyel Gy. (eds.) 2000
- Lerman, Z. 2001: Agriculture in transition economies: from common heritage to divergence. *Agricultural Economics*, 26, 2, November
- Lerman, Z. – Csáki Cs. – Feder, G. 2004: *Agriculture in Transition: Land Policies and Evolving Farm Structures in Post-Soviet Countries*. Lanham Maryland – Oxford, Lexington Books
- Light, D. – Phinnemore, D. (eds.) 2001: *Post-Communist Romania: Coming to Terms with Transition*. Basingstoke, Palgrave
- Lovenduski, J. – Woodall, J. 1987: *Politics and Society in Eastern Europe*. Basingstoke, Macmillan Education
- Mandelbaum, M. 1993: Introduction. In: Islam, S. – Mandelbaum, M. (eds.) 1993
- Martin, R 1999: *Transforming management in Central and Eastern Europe*. Oxford, Oxford University Press
- McCagg, W. O. 1991: Gypsy policy in socialist Hungary and Czechoslovakia, 1945–1989. *Nationalities Papers* 19, 3, Winter
- McIntyre, R. J. – Dallago, B. (eds.) 2003: *Small and Medium Enterprises in Transitional Economies*. Basingstoke, Palgrave Macmillan
- Milanovic, B. 1999: Explaining the Increase in Inequality during Transition. *Economics of Transition*, 7, 2, July

- Miller, W. L. – Grødeland, Å. B. – Koshechkina, T. Y. 2001: *A Culture of Corruption?: Coping with Government in Post-Communist Europe*. Budapest, Central European University Press
- Myant, M. 1993: *Transforming Socialist Economies: The Cases of Poland and Czechoslovakia*. Aldershot, Edward Elgar
- Myant, M. – Slocock, B. – Smith, S. 2000: Tripartism in the Czech and Slovak Republics. *Europe–Asia Studies*, 52, 4, June
- Myant, M. 2005: Klaus, Havel and the Debate over Civil Society in the Czech Republic. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 21, 2, June
- Neef, R., – Stănculescu, M. (eds.) 2002: *The Social Impact of Informal Economies in Eastern Europe*. Aldershot, Ashgate
- Ost, D. 2000: Illusory Corporatism in Eastern Europe: Neoliberal Tripartism and Postcommunist Class Identities. *Politics and Society*, 28, 4, December
- Ost, D. 2001: The Weakness of Symbolic Strength: Labor and Union Identity in Poland, 1989–2000. In: Crowley, S. – Ost, D. (eds.) 2001
- Pollert, A. 1999: *Transformation at Work in the New Market Economies of Central and Eastern Europe*. London, Sage
- Pollert, A. 2003: Women, Work and Equal Opportunities in Post-Communist Transition. *Work, Employment and Society*, 17, 2, June
- Pollert, A. 2005: Gender, Transformation and Employment in Central Eastern Europe. *European Journal of Industrial Relations*, 11, 2, July
- Pouliquen, A. 2001: *Competitiveness and Farm Incomes in the CEEC Agri-Food Sectors*. Brussels, European Commission
- Poznanski, K. Z. 2001: Building capitalism with communist tools: Eastern Europe's defective transition. *East European Politics and Societies*, 15, 2, March
- Radice, H. 1995: The Role of Foreign Direct Investment in the Transformation of Eastern Europe. In: Chang, H-J. – Noland, P. (eds.) 1995 *Review of African Political Economy, 1977*. (különszám) 4, 8.
- Róna-Tas Á. – Böröcz J. 2000: Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, and Poland: Presocialist and Socialist Legacies among Business Elites. In: Higley, J. – Lengyel Gy. (eds.) 2000
- Sadler, D. 2003: Production Systems and Uneven Development in East Central Europe: The Limits to Regional Economic Management. In: Keating, M. – Hughes, J. (eds.) 2003
- Sajó A. 1998: Corruption, Clientalism, and the Future of the Constitutional State in Eastern Europe. *East European Constitutional Review*, 7, 2, Spring
- Sarris, A. H. – Doucha, T. – Mathijs, E. 1999: Agricultural Restructuring in Central and Eastern Europe: Implications for Competitiveness and Rural Development. *European Review of Agricultural Economics*, 26, 3, September
- Scase, R. 2003: Entrepreneurship and Proprietorship in Transition: Policy Implications for the SME Sector. In: McIntyre, R. J. – Dallago, B. (eds.) 2003
- Sik E. 1992: From the Second to the Informal Economy. *Journal of Public Policy*, 12, 2, April
- Sik E. 2002: Informal Labour Market-Place on the Moscow Square. In: Neef, R., – Stănculescu, M. (eds.) 2002
- Sloat, A. 2005: The Rebirth of Civil Society: The Growth of Women's NGOs in Central and Eastern Europe. *European Journal of Women's Studies*, 12, 4, November
- Słomczyński, K. M. – Shabad, G. 1996: Systemic Transformation and the Saliency of Class Structure in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 11, 1, December

- Smith, A. – Stenning, A. – Rochovská, A. – Świątek, D. 2008: The Emergence of a Working Poor: Labour Markets, Neoliberalisation and Diverse Economies in Post-Socialist Cities. *Antipode*, 40, 2, March
- Stark, D. 1996: Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 101, 4, January
- Starosta, P. – Kovách I. – Górlach, K. (eds.) 1999: *Rural Societies under Communism and Beyond: Hungarian and Polish Perspectives*. Łódź, Łódź University Press
- Stewart, M. 1990: Gypsies, Work and Civil Society. In: Hann, C. M. (ed.) 1990
- Stewart, M. 1997: *The Time of the Gypsies*. Boulder, Westview Press
- Stewart, M. 2002: Deprivation, the Roma and „the Underclass”. In: Hann, C. M. (ed.) 2002
- Stoica, C. A. 2004: From Good Communists to Even Better Capitalists? Entrepreneurial Pathways in Post-Socialist Romania. *East European Politics and Societies*, 18, 2, May
- Svejnar, J. 2002: Transition economies: performance and challenges. *Journal of Economic Perspectives*, 16, 1, Winter
- Swain, N. 1992: *Hungary: the Rise and Fall of Feasible Socialism*. London, Verso
- Swain, N. 1994: *Collective Farms as Sources of Stability and Decay in Centrally Planned Economies of East Central Europe*. Working Paper 30, University of Liverpool, Centre for Central and Eastern European Studies Rural Transition Series, 30–32.
- Swain, N. 1998: The Visegrad Countries of Eastern Europe. In: Foley, B. J. (ed.) 1998
- Swain, N. 1999: Agricultural restitution and co-operative transformation in the Czech Republic, Hungary and Slovakia. *Europe–Asia Studies*, 51, 7, November
- Swain, N. – Vincze M. 2001: Agricultural Restructuring in Transylvania in the Post-Communist Period. In: Light, D. – Phinnemore, D. (eds.) 2001
- Swain, N. 2004: Saddling a Cow: the Acceding Countries and the Common Agricultural Policy. In: Tabata S. – Iwashita A. (eds.) 2004
- Swain, G. – Swain, N. 2009: *Eastern Europe Since 1945*. Fourth Edition, Basingstoke, Palgrave Macmillan
- Sykes, R. – Palier, B. – Prior, P. M. (eds.) 2001: *Globalization and European Welfare States: Challenges and Chang*. Basingstoke, Palgrave
- Szelényi I. 1988: *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Cambridge, Polity Press
- Tabata S. – Iwashita A. (eds.) 2004: *Slavic Eurasia's Integration into the World Economy and Community*. Hokkaido, Slavic Research Center Hokkaido University
- Tesser, L. M. 2004: East-Central Europe's new security concern: foreign land ownership. *Communist and Post-Communist Studies* 37, 2, June
- Thompson, E. P. 1968: *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth, Penguin
- Tittenbrun, J. 2005: *Divide and Rule: Privatisation in Poland and the Working Class Economic Ownership*. Paper presented at 37th World Congress of the International Institute of Sociology Stockholm, Sweden, July 2005, http://www.scass.uu.se/IIS2005/total_webb/tot_html/sessions-s4.htm, (Letöltés: 2010. június)
- Tong, D. (ed.) 1998: *Gypsies: an Interdisciplinary Reader*. New York – London, Garland Publishing Inc.

- Tóth J. I. – Sik E. 2002: Hidden Economy in Hungary 1992–1999. In: Neef, R. – Stănculescu, M. (eds.) 2002
- UN/ECE (1995): *Economic Survey of Europe in 1994–1995*. Geneva, United Nations
- UN/ECE (2004): *Economic Survey of Europe 2004, No. 1* Geneva, United Nations
- Wallace, C. – Haerper, C. 2002: Patterns of Participation in the Informal Economy in East-Central Europe, 1991–1998. In: Neef, R. – Stănculescu, M. (eds.) 2002
- Wallace, C. – Latcheva, R. 2006: Economic Transformation Outside the Law: Corruption, Trust in Public Institutions and the Informal Economy in Transition Countries of Central and Eastern Europe. *Europe–Asia Studies*, 58, 1, January

(Fordította: Bartha Eszter)

(Eredeti megjelenés: *Europe Studies*, Vol. 63, No. 9, November 2011, 1671–1695.)

Szénválogató fiúk futószalag mellett, Pennsylvania, 1911